

Voor Handel en Maatschappij

Voor Handel en Maatschappij

Geschiedenis van de
Nederlandsche Handel-Maatschappij,
1824-1964

Ton de Graaf

Boom – Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u zich wenden tot de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Omslag: Nico Richter
Binnenwerk: Hannie Pijnappels
© 2012 Ton de Graaf/Stichting Kunst en
Historisch Bezit ABN AMRO, Amsterdam

ISBN 978 90 8506 946 1
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Woord vooraf	15
Inleiding	17
Hoofdstuk 1	
De Nederlandsche Handel-Maatschappij, 1824-1880	37
De economische ontwikkeling van Nederland na de Franse overheersing	37
De oprichting van de Nederlandsche Handel-Maatschappij	39
De oorspronkelijke opzet: werkzaam in het belang van de nationale welvaart	42
Het roer gaat om	44
De Nederlandsche Handel-Maatschappij en de staat	45
Nauw contact tussen de NHM en de staat	45
Het Cultuurstelsel	47
Commissionair en bankier van het gouvernement, staatsfinanciering in stilte	49
De Nederlandsche Handel-Maatschappij, het bedrijfsleven en de handel	51
Scheepvaart en scheepsbouw	51
Assurantiebedrijf	53
Goederenhandel	56
Industrie	58
Katoennijverheid	59
Het hoofdkantoor	63
Binnenlandse agentschappen	64
Directeuren	64
Commissarissen	65
Geëmployeerden	65

De Factorij	66
De Factorij, agentschappen en activiteiten in Nederlands-Indië	66
Bestuur Factorij	68
Bank- en wisselzaken, kredieten, beleningen en voorschotten	68
Cultures	70
Suriname	72
Japan	73
New York	77
Structuurwijziging: oriëntatie op bancaire zaken	78
Financiële resultaten en kapitaal	80
Balansposten	80
Winst- en verliesrekening	80
Kapitaal	80
Samenvatting en conclusie	81
Hoofdstuk 2	
Uitbreiding met bankzaken, 1880-1900	85
De economische ontwikkeling van Nederland	85
De economische ontwikkeling van Nederlands-Indië	86
Het bankbedrijf in Nederland	87
Emissies	89
Effectenbeleggingen en deelnemingen	92
Deposito's	93
Kredieten	93
Disconteren	93
Effectendepots	94
Concurrentie en samenwerking	95
Zuid-Afrika	96
De oprichting van een circulatiebank in Transvaal	96
Plan tot oprichting van eigen vestigingen in Transvaal	97
Het hoofdkantoor	98
Directie	99
Commissarissen	99
Geëmployeerden	100
Pensioenfondsen	100
Het bankbedrijf in Nederlands-Indië en Azië	101
De Factorij en onder haar ressorterende agentschappen	101
Bank- en wisselzaken, kredieten, beleningen en voorschotten	102

Emissies	106
Agentschap Singapore	106
Concurrentie en samenwerking	108
Bestuur Factorij	110
Geëmployeerden	111
Het cultuurbedrijf	111
Nederlands-Indië	111
Suikercrisis 1884	112
Concurrentie en samenwerking	118
Suriname	120
De goederenhandel	124
Eigen handel	124
Handel voor derden	125
Handel voor rekening van de Nederlandse staat	125
Overige activiteiten	126
Nederlands-Indië	128
Mijnbouw	128
Goud	128
Petroleum	128
Steenkool	130
Tin	131
Scheepvaart	132
Participaties in scheepvaartondernemingen	132
Zeehaven Sabang	133
Financiële resultaten en kapitaal	135
Balansposten	135
Winst- en verliesrekening	135
Kapitaal	137
Samenvatting en conclusie	137
Hoofdstuk 3	
Hernieuwde expansie, 1900-1916	141
De economische ontwikkeling van Nederland	141
De economische ontwikkeling van Nederlands-Indië	143
Het bankbedrijf in Nederland	144
Emissies	144
Effectenbeleggingen en deelnemingen	148
Deposito's	151

Kredieten	151
Disconteren	153
Andere bancaire activiteiten	153
Hollandsche Beleggingscompagnie	153
Centrale Trust Compagnie	154
Participatie in Nederlandse buitenlandbanken	154
Samenwerkingsverbanden in de financiële sector	155
Het hoofdkantoor en de binnenlandse agentschappen	156
Wijzigingen in de organisatie	157
Directie	158
Commissarissen	159
Geëmployeerden	159
Ondersteuningsfonds	161
Het bankbedrijf in Nederlands-Indië en Azië	161
De Factorij en onder haar ressorterende agentschappen	161
Bank- en wisselzaken in een sterk competitieve markt	163
Emissies	166
Agentschap Singapore	168
Bestuur Factorij	169
Geëmployeerden	171
Het cultuurbedrijf	171
Nederlands-Indië	171
Kina	171
Koffie	172
Rubber	172
Suiker	172
Tabak	174
Thee	175
Nederlandsch-Indisch Land Syndicaat	176
Afscheepbedrijf Nederlands-Indië	176
Concurrentie en samenwerking	178
Suriname	179
Holland Centraal-Amerika Handels-Compagnie	180
De goederenhandel	181
Overige activiteiten	182
Mijnbouw	182
Scheepvaartparticipaties	183
Koninklijke Hollandsche Lloyd	183

Zeehaven en kolenstation Sabang	189
Diverse deelnemingen	190
Financiële resultaten en kapitaal	192
Balansposten	192
Winst- en verliesrekening	193
Kapitaal	194
Samenvatting en conclusie	195

Hoofdstuk 4

Uitbreiding activiteiten en de grote crisis, 1916-1934	199
De economische ontwikkeling van Nederland	199
De economische ontwikkeling van Nederlands-Indië	202
Het bankbedrijf in Nederland	205
Geldersche Credietvereniging	206
Participaties in provinciale banken	209
Deposito's	212
Emissies en syndicaten	212
Kredietverlening	216
Participatie in Nederlandse buitenlandbanken	221
Hollandsche Bank voor West-Indië	221
West-Indische Cultuurbank	221
Bancaire belangenverenigingen en samenwerking	222
Het hoofdkantoor en de binnenlandse agentschappen	224
Wijzigingen in de organisatie	227
Directie	228
Commissarissen	232
Geëmployeerden	234
Ondersteuningsfonds	235
Jubileumviering	235
Het bankbedrijf in Nederlands-Indië en Azië	237
De Factorij en onder haar ressorterende agentschappen	237
Emissie- en wisselzaken	238
Opkomst van de concurrentie	241
Bancaire samenwerking	242
Bestuur Factorij	242
Geëmployeerden	243
Het cultuurbedrijf	244
Nederlands-Indië	244

Koffie	244
Kopra	244
Palmolie	245
Rubber	245
Suiker	246
Tabak	248
Thee	249
Vezel/sisal	249
Nederlandsch-Indisch Land Syndicaat	249
Prauwenbedrijven	251
Belangenverenigingen cultures	252
Suriname	254
Internationale Producten Compagnie	256
De goederenhandel	256
Participaties in nationale ondernemingen	257
Hoogovens	257
Luchtvaart	257
Nederlandsch Syndicaat voor China	257
Scheepvaart	258
Oliefaculteit en netwerken	260
De grote crisis en de reorganisatie in 1934	261
Financiële resultaten en kapitaal	265
Balansposten	265
Winst- en verliesrekening	265
Kapitaal	267
Samenvatting en conclusie	267

Hoofdstuk 5

De jaren dertig, de Tweede Wereldoorlog en

de wederopbouw, 1934-1949

De economische en politieke ontwikkeling van Nederland	271
De economische en politieke ontwikkeling van Nederlands-Indië en Indonesië	275
Het bankbedrijf in Nederland	279
Overname Geldersche Credietvereniging en uitbreiding binnenlands kantorennet	279
Het faillissement van Mendelssohn & Co.	283

Agentschap Rotterdam	286
Agentschap Den Haag	287
Deposito's	289
Emissies en syndicaten	289
Kredietverlening	292
Verzekeringsbedrijf	295
Buitenlandse bankzaken	296
Deelnemingen in diverse ondernemingen	298
Bancaire belangenverenigingen en samenwerking	299
Het hoofdkantoor	300
Directie	300
Commissarissen	301
Geëmployeerden	303
Pensioenfondsen	305
De Tweede Wereldoorlog	306
Economische banden met de bezetter	306
Het vermogen van de joodse cliënten	310
Gijzeling directieleden, commissarissen en personeel	311
Personeel en <i>Arbeitseinsatz</i>	311
NSB'ers en Duitsgezinden binnen de banken	315
Voedselverstrekking aan personeel	316
Gewijzigde arbeidsverhoudingen	317
Ondersteuning verzet	318
Materiële oorlogsschade	318
Rechtsherstel	319
Zuivering bankwezen	321
Het bankbedrijf in Nederlands-Indië/Indonesië en Azië	323
Nederlands-Indië	323
Azië	331
Het cultuurbedrijf	335
Nederlands-Indië/Indonesië	335
Suriname	338
Financiële resultaten en kapitaal	339
Balansposten	339
Winst- en verliesrekening	340
Kapitaal	341
Samenvatting en conclusie	342

Hoofdstuk 6

Nationale en internationale expansie, 1949-1964	347
De economische ontwikkeling van Nederland	347
De economische en politieke ontwikkeling van Indonesië	349
Het bankbedrijf in Nederland	351
Betalingsverkeer	355
Deposito's en spaarrekeningen	355
Emissiebedrijf	358
Binnenlandse kredietverlening	359
Buitenlandse kredietverlening	366
Verzekeringsbedrijf	366
Andere activiteiten in Nederland	367
Het hoofdkantoor	368
Directie	368
Commissarissen	371
Geëmployeerden	372
Het bankbedrijf in Indonesië en de buitenkantoren	374
Indonesië	374
De buitenkantoren	380
Azië	380
Noord-Amerika	382
Zuid-Amerika	382
Afrika	384
Europa	385
Het cultuurbedrijf	389
Indonesië	389
Suriname	396
Afrika en Zuid-Amerika	396
De fusie van de NHM met de Twentsche Bank tot Algemene Bank	
Nederland	397
Financiële resultaten en kapitaal	405
Balansposten	405
Winst- en verliesrekening	406
Kapitaal	407
Samenvatting en conclusie	407

Samenvatting en conclusie	411
Samenvatting	411
Conclusie	425
Summary and conclusion	441
Summary	441
Conclusion	455
Noten	470
Overzicht tabellen	526
Tabellen balanscijfers, winst- en verliesrekeningen, uitgekeerde dividenden en beurskoersen	529
Geraadpleegde bronnen en literatuur	553
Bronnen	553
Archieven	553
Interviews	553
Literatuur	554
Handboeken, jaarverslagen en personeelsbladen	571
Overzicht en verantwoording illustraties	573
Belangrijkste afkortingen	574
Register	577
Over de auteur	607

Bijlagen*

Bijlage 1	Agentschappen (binnenland en buitenland)
Bijlage 2	Overnames/deelnemingen/dochterondernemingen
Bijlage 3	Cultuurondernemingen
Bijlage 4	Directeuren en commissarissen
Bijlage 5	Commissariaten directieleden
Bijlage 6	Afdelingen hoofdkantoor
Bijlage 7	Syndicaten
Bijlage 8	Kredietverlening, 1921-1922
Bijlage 9	Kredieten boven f 250.000, 1939-1946
Bijlage 10	Top 100 Nederlandse industriële ondernemingen en bankrelatie met NHM, 1950

* De bijlagen zijn op de bijgevoegde cd-rom geplaatst.

Woord vooraf

De Stichting ABN AMRO Historisch Archief (sinds december 2011 onder de naam Stichting Kunst en Historisch Bezit ABN AMRO) houdt zich onder andere bezig met het bancaire erfgoed van de bank. Hieronder valt ook het verrichten van historisch onderzoek naar rechtsvoorgangers van de huidige bank. Een van deze voorgangers is de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM). Het bestuur van de stichting en de raad van bestuur van de bank hebben mij verzocht onderzoek te doen naar de geschiedenis van de NHM.

Tot eind jaren tachtig van de twintigste eeuw was het onderzoek naar Nederlandse banken en financiële instellingen een redelijk onontgonnen gebied. Daar is de laatste twee decennia verandering in gekomen door een reeks van publicaties over dit onderwerp. In het onderzoeksprogramma van ABN AMRO zijn de afgelopen jaren studies verschenen over de bancaire fusies van 1964, waarbij ABN en Amro ontstonden, de Nederlandsch-Indische Handelsbank en de voorgangers van ABN AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog. Om dit boek hierbij te laten aansluiten zijn bepaalde aspecten die bij genoemde studies worden belicht ook in dit boek over de NHM nader onderzocht.

Het is eigenlijk eigenaardig dat de geschiedenis van de NHM, opgericht in 1824 en in 1964 samen met de Twentsche Bank opgegaan in de ABN, niet eerder is onderzocht. De onderneming was internationaal georiënteerd, had een Nederlands en buitenlands bankbedrijf, was eigenaar van cultuurondernemingen in Nederlands-Indië/Indonesië en Suriname en beoefende daarnaast op pragmatische wijze allerlei activiteiten die winst leken op te leveren. Geen van de andere Nederlandse grootbanken was zo breed en internationaal georiënteerd.

Struikelblok voor het doen van onderzoek in het NHM-archief is waarschijnlijk de slechte toegankelijkheid geweest. Het afronden van de inventarisatie van het NHM-archief eind jaren negentig van de twintigste eeuw heeft

deze blokkade opgeheven en het mogelijk gemaakt dit onderzoek te beginnen.

Omdat de NHM een groot aantal dochterbedrijven had die een specifieke activiteit beoefenden, zijn de gegevens over deze ondernemingen samengebracht op een aparte cd-rom, achterin het boek opgenomen. De informatie over deze dochters was zo omvangrijk dat het praktisch leek deze gegevens niet in het boek zelf op te nemen.

Bij de afronding van deze studie wil ik mijn dank uitspreken aan het bestuur van de stichting en de raad van bestuur van ABN AMRO. Deze dank geldt ook voor medewerkers van archieven en bibliotheken, collega's bij financiële instellingen en uiteraard mijn collega's bij ABN AMRO Historisch Archief.

Mijn promotor Jan Luiten van Zanden bedank ik voor zijn supervisie bij deze studie. Niet in het minst gaat mijn dank uit naar vrienden, vriendinnen en familie die mij hebben gestimuleerd dit onderzoek te voltooien.

Inleiding

Deze studie gaat over de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM), in de negentiende eeuw opgericht als handelonderneming en financier en ook zeer actief in Nederlands-Indië. Rond 1880 begon de onderneming met bancaire activiteiten in de Oost; twintig jaar later werden deze ook in Nederland opgepakt. In 1964 fuseerde de NHM met de Twentsche Bank tot Algemene Bank Nederland.

Ook over andere belangrijke Nederlandse banken zijn de laatste twee decennia verschillende studies verschenen, onder andere over de Nederlandsche Bank, de Rabobank en de spaarbanken.¹ Over de Nederlandsche Middenstandsbank, de Postbank en voorlopers, en de Twentsche Bank staan publicaties op stapel.

Voor de laatste twintig jaar is er een groeiende belangstelling waar te nemen voor ontwikkelingen op financieel en bancair gebied in de negentiende en twintigste eeuw. Een belangrijk en breed overzichtswerk voor een deel van de periode van het NHM-onderzoek vormt de studie *Nederland 1780-1914* van Van Zanden en Van Riel.² In dit boek worden de geleidelijke economische veranderingen beschreven binnen de setting van de sociaal-politieke ontwikkelingen en instituties die hierop van invloed zijn geweest. De staatsfinanciën en de geld- en kapitaalmarkt krijgen hierbij ruim aandacht. Daarnaast valt ook de relatie met Nederlands-Indië binnen de grenzen van dit onderzoek. Een studie die een langere periode omvat – van de zestiende eeuw tot heden – en zich op de financiële geschiedenis van Nederland concentreert is *A financial history of the Netherlands* uit 1997.³ In de hoofdstukken 4 en 5 belichten Jonker en Van Zanden onder andere de opkomst en ontwikkeling van het moderne bankwezen in Nederland in de periode 1860-1940. Naast deze overzichtswerken zijn vanaf de late jaren tachtig een reeks detailstudies op bancair en financieel gebied verschenen.⁴

Geschiedschrijving over de Nederlandsche Handel-Maatschappij

Hieronder volgt een inhoudelijke bespreking van de werken waarin de NHM figureert om duidelijk te maken wat de stand van zaken is over onze kennis van deze onderneming. Daarna volgt de opzet van het gevolgde onderzoek bij deze studie.

Bezien we de oudere publicaties over de geschiedenis van de NHM dan blijken deze werken over het algemeen gedateerd te zijn of te weinig diepgang te bezitten. Een gunstige uitzondering hierop vormt de tweedelige uitgave over de geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, verschenen ter gelegenheid van haar honderdjarig bestaan in 1924.⁵ De econoom Mansvelt kreeg grote vrijheid van de directie om te onderzoeken en te beschrijven wat hij relevant vond. De eerste periode van de NHM – het tijdvak 1824-1880, waarin de NHM voornamelijk een handelsonderneming was – is uitstekend en uitputtend door hem beschreven.

Hij schetst de redenen voor de oprichting van de NHM en de rol die de onderneming vervulde bij het Cultuurstelsel. Uitvoerig bericht hij ook over de betrokkenheid van de NHM bij de opkomst van de textielnijverheid in Twente, het herstel van de Nederlandse scheepsbouw, en de rol van financier. Ook de positie van de NHM in Nederlands-Indië bij het cultuurbedrijf en als financier beschrijft hij uitputtend, evenals de activiteiten in Japan, Suriname en New York. Over het aspect goederenhandel doet hij uitgebreid verslag. Waar hij veel minder aandacht aan besteedt, is de bancaire ontwikkeling van de NHM na 1880. Waarschijnlijk heeft hij deze periode oppervlakkig beschreven, omdat die op dat moment tot de recente geschiedenis behoorde.

Alhoewel Mansvelts studie in 1924-1926 is verschenen en daardoor gedateerd, heeft zijn onderzoek nog steeds waarde door de uitvoerige beschrijving van de diverse zaken waar de NHM zich mee bezighield.

De hiernavolgende studies zijn allemaal van recenter datum en verschenen vanaf 1992. Daarom sluiten ze beter aan bij het soort vragen dat tegenwoordig wordt gesteld. De werken zijn geselecteerd omdat de NHM in meer of mindere mate in deze studies onderwerp van onderzoek is.

De twee delen van het onderzoek van Kymmell naar de algemene banken in Nederland in de periode 1860-1914 verschenen in 1992 en 1996 binnen het project van het Nederlands Instituut voor het Bank- en Effectenbedrijf (NIBE) over de geschiedenis van de algemene banken.⁶ Bij Kymmell – zelf een oud-firmant van de bank Pierson, Heldring & Pierson – staan de aspecten kredietver-

lening en middelenvoorziening centraal. De delen zijn met een grote kennis van zaken geschreven en vormen een must voor iedereen die zich met bancaire geschiedenis bezighoudt. Het onderzoek is voor het grootste deel gebaseerd op bestaande literatuur.

Kymmell heeft vastgesteld dat het bankbedrijf van de NHM tussen 1900-1913 in Nederland een spectaculaire groei onderging. Vanaf 1902 schoten de toevertrouwde middelen (deposito's, crediteuren in rekening-courant) omhoog. Ook bij de zakelijke kredietverlening was er tussen 1900-1913 een grote toename, de NHM en Incasso-Bank waren hier het meest expansief. De groep koloniale banken zag in deze jaren de kredietverlening met maar liefst 450% stijgen.

De auteur heeft ook het toenemende belang van het effectenbedrijf van de NHM vastgesteld. Vanaf 1880 begon de NHM deel te nemen in syndicaten en vanaf 1900 speelde de bank bij alle grotere syndicaten een actieve en vaak ook leidende rol.

Door de groei bij de kredietverlening veranderde ook de samenstelling van het balanstotaal. Bestond dit in 1900 voor 50% uit effecten en deelnemingen, in 1913 was dit afgenomen tot 30%. De samenstelling van het eigen vermogen volgde de tegenovergestelde richting. In 1900 was 47% van het eigen vermogen belegd in effecten en deelnemingen, in 1913 was dit toegenomen tot 63%. De grote post deelnemingen was typisch voor de koloniale banken en kwam bij de alleen in Nederland opererende banken in veel mindere mate voor. Door deze grote beleggingsportefeuille had de NHM het karakter van een *crédit mobilier*. Kymmell constateert dat door bovengenoemde veranderingen de NHM hierdoor in 1913 veel meer een bank was dan in 1900. De gevolgtrekkingen van Kymmell zijn alleen van toepassing op het Nederlandse bankbedrijf van de NHM; over de bancaire activiteiten in Nederlands-Indië deelt hij veel minder mee. Datzelfde is van toepassing voor het cultuurbedrijf en andere handelsactiviteiten aldaar.

De dissertatie van Wijtvliet uit 1993 is als een afgeleide van het NIBE-onderzoek van Kymmell te beschouwen. Wijtvliet richt zich op het Nederlandse bankwezen in de periode 1860-1914. Zijn studie is opgebouwd uit een vijftal casestudies. Hij behandelt de opkomst van de kredietverenigingen en het *crédit mobilier* in de periode 1850-1870, de rol van de Nederlandsche Bank in de jaren 1850-1860, de uitbreiding met bancaire activiteiten rond 1880 bij de Nederlandsche Handel-Maatschappij, de omschakeling bij de Twentsche Bankvereniging van commanditaire naar naamloze vennootschap in de jaren

1906-1916 en de uitbreiding van activiteiten in de provincie bij de Amsterdamse Bank en de Rotterdamsche Bank in de jaren na 1911.⁷

Het hoofdstuk over de NHM is voor dit onderzoek uiteraard het meest relevant. Wijtvliet schetst de geschiedenis vanaf de oprichting in 1824 tot ongeveer 1870 en geeft ook een beeld van het bankwezen in Nederlands-Indië in de jaren 1860-1870. Door de geleidelijke afschaffing van het Cultuurstelsel vanaf deze tijd begon een van de belangrijkste winstbronnen voor de NHM op te drogen. De andere activiteit, de zogenoemde eigen handel – het handeldrijven voor eigen rekening –, zat toen al jaren in het slop. Deze beide zaken vertaalden zich in dalende dividenden. Vanuit de aandeelhouders en raad van commissarissen ontstond druk op de directie dat er een koerswijziging moest plaatsvinden. Verbreding van de activiteiten met de wissel- en effectenhandel werd mogelijk doordat het verbod hierop in 1874 uit de statuten werd geschrapt. Het daadwerkelijk actief optreden op dit terrein vond plaats vanaf 1880. In dat jaar trad directeur Obreen af en de kritische commissaris Hendrik Muller vervaardigde een nota met zijn visie op het verleden, heden en de toekomst van de NHM. Hij was er een voorstander van dat de NHM zich losser zou maken van de Nederlandse staat en zich zou gaan toeleggen op het bankieren en de eigen handel zou staken. Hij adviseerde dat de nieuw te benoemen directeur een bankier moest zijn. Inderdaad werd bankier B. Heldring na uitgebreide discussie tot de nieuwe directeur benoemd. Doordat de directie niet daadkrachtig met het bankieren begon, volgden in de jaren 1880-1884 nog vele aanvaringen tussen directie en raad van commissarissen over de gewenste koerswijziging. In 1882 presenteerde directeur Heldring een nota om daadwerkelijk met bepaalde bancaire zaken te beginnen in Nederlands-Indië. Door een nieuwe statutenwijziging in april 1884 werden alle bankierswerkzaamheden toegestaan, werd het ook mogelijk om deel te nemen in emissiesyndicaten en was het niet meer nodig om hiervoor van geval tot geval toestemming van commissarissen te verkrijgen. De auteur geeft een beeldend verslag van de strijd tussen directie en commissarissen in de jaren 1874-1884. De commissarissen kregen ten dele hun zin door het starten van het bankbedrijf, terwijl de directie ook een overwinning boekte doordat alleen de eigen handel zou worden stopgezet, maar andere handelsactiviteiten ook in de toekomst mogelijk zouden blijven.

De dissertatie van Potting over de ontwikkeling van het geldverkeer op de Oostkust van Sumatra in de jaren 1875-1938 werd in 1997 gepubliceerd.⁸ Deze studie heeft twee centrale onderwerpen: de regulering en vereenvoudiging van het betalingsverkeer en de wijze waarop de in Nederlands-Indië geves-

tigde Nederlandse banken de aangetrokken spaargelden en deposito's belegden, oftewel: in welke mate financierden zij de landbouwbedrijven die zich vanaf 1870 aan de Oostkust vestigden. De opkomst van deze bedrijven hing samen met de geleidelijke opheffing van het Cultuurstelsel in deze tijd. Hierdoor ontstond er een behoefte aan kredietverlenende instellingen en we zien dan ook in deze tijd de vestiging van banken in deze regio.

In 1863 vestigden de Nederlandsch-Indische Handelsbank (NIHB), de Rotterdamse Bank, de Internationale Crediet- en Handelsvereniging 'Rotterdam' zich in Batavia. Eerder dat jaar had de Engelse Chartered Bank of India, Australia and China zich hier al gevestigd, in 1878 gevolgd door de Handelsvereniging 'Amsterdam' en in 1881 door de Koloniale Bank. Alle banken waren op Java gevestigd. Door de uitbreiding van de landbouwbedrijven op de Oostkust van Sumatra ontstond bij deze bedrijven behoefte aan kredieten. In eerste instantie werden de ondernemingen hiervoor bediend door het NHM-agentschap Singapore. Het agentschap had na verloop van tijd de grootste landbouwbedrijven aan zich gebonden en was voor deze bedrijven ook actief bij de aan- en verkoop van goederen, en verleende hand- en spandiensten bij de werving van Chinese koelies in Singapore en Penang. De activiteiten verliepen zo succesvol dat in 1888 werd besloten tot de vestiging van een NHM-agentschap in Medan. Vanaf het begin gaf dit agentschap *kasorders* (in dollars en Straits-dollars) uit, die bij dit kantoor konden worden omgewisseld voor zilveren dollars, uiteraard tegen een zekere vergoeding. De uitgifte van deze kasorders werd veroorzaakt doordat de Javasche Bank – een combinatie van circulatie- en handelsbank, en kassier van en voor het Nederlands-Indische gouvernement – haar activiteiten en de circulatie van muntgeld en bankpapier tot aan het begin van de twintigste eeuw tot Java zelf beperkte. In de buitengewesten handelde men in natura of maakte men, sinds de invoering van de muntwet van 1854, gebruik van Nederlands kopergeld, van duiten uit de VOC-tijd of, met name op Sumatra en Borneo, van door de Britten in de Straits Settlements uitgegeven geld, de Straits-dollars. De invoering van de Nederlands-Indische gulden in de buitengewesten in 1908 maakte aan de omloop van de NHM-kasorders een einde.

De belangrijkste activiteit in deze jaren bestond uit wisseltransacties. Doordat de NHM lange tijd de enige Nederlandse bank aan de Oostkust was, was zij in staat op grote schaal diensten te verlenen aan de Europese planters. Dit monopolie werd veroorzaakt doordat de andere Nederlandse banken door de Suikercrisis in 1884 in (grote) problemen waren geraakt en hierdoor niet in staat waren zich op de Oostkust te vestigen. Dit monopolie hield aan tot het

begin van de twintigste eeuw. Britse banken hadden zich al wel sinds begin jaren tachtig vanuit Singapore en Penang op de Oostkust gevestigd.

Vanaf 1896 legde het agentschap Medan zich ook toe op het afsluiten van consignatiecontracten. Begin twintigste eeuw financierde het agentschap reeds 20% van de totale tabaksoogst van de Oostkust. Het agentschap trok weinig deposito's aan omdat de cultuurondernemingen kapitaal dat niet direct nodig was, overmaakten naar hun hoofdkantoor in Nederland. Ook bij de kredietverlening trad een wijziging op. Veel ondernemingen regelden via hun hoofdkantoor een krediet bij de NHM in Amsterdam, dat vervolgens werd uitbetaald door het agentschap in Medan. Vanaf 1913, na de introductie van de thee- en rubbercultuur, vestigden ook de NIHB en de Nederlands-Indische Escompto Maatschappij (NIEM) zich aan de Oostkust. Binnen de nu steeds groter wordende groep banken trad een zekere marktsegmentatie op waarbij de NHM, Javasche Bank en de Standard Bank de grote ondernemingen bedienden die hun bestaansrecht reeds hadden bewezen. De NIHB en NIEM waren actief in het middelste marktsegment terwijl nieuwkomer Koloniale Cultuur- en Handelsbank zich richtte op kleine, meer risicovolle ondernemingen. Vanaf deze tijd werd het NHM-agentschap ook actiever bij de bemiddeling van verkoop van cultuurproducten. Bij tabak ontving het agentschap 20% van de oogst in consignatie, bij rubber was dit slechts 10% omdat een groot deel van deze ondernemingen eigendom was van Britse of Amerikaanse ondernemers.

Door de crisis in het cultuurbedrijf waren alle banken in de jaren dertig genoodzaakt om hun activiteiten op een veel kleinere schaal uit te voeren. Potting concludeert dat het optreden van de NHM aan de Oostkust van Sumatra getuigde van een gezonde koopmansgeest. Door de vroege vestiging was zij in staat uit te groeien tot een belangrijke bank waar de Europese bedrijven graag zaken mee deden.

In 1999 is de studie van Van der Werf verschenen over de bancaire fusies van 1964: het ontstaan van de Algemene Bank Nederland (ABN) door de fusie tussen de NHM en de Twentsche Bank en de Amsterdam-Rotterdam Bank (Amro) door het samengaan van de Amsterdamsche Bank met de Rotterdamsche Bank.⁹ De auteur heeft een veelheid aan bronnen gebruikt en bovendien vele interviews afgenomen. Hierdoor komen de concurrentieverhoudingen en daarmee de fusiemotieven glashelder naar voren.

Van der Werf heeft de periode 1945-1964 onderzocht en van ieder van de vier banken beschrijft hij hun activiteiten en specialiteiten. Voor de NHM geeft

hij een overzicht van het overzeese bedrijf en laat hij zien dat bij dit onderdeel met een gering kapitaalbeslag grote winsten werden gemaakt. Vooral de kantoren Jeddah en New York waren hier aanvankelijk de grote winstbronnen. De situatie van de kantoren in Indonesië, veruit het belangrijkste onderdeel van het buitenlandse netwerk, veranderde rigoureuus door de onafhankelijkheid van dit land in 1945. De auteur beschrijft de steeds groter wordende problemen om dit bedrijf winstgevend te houden. Uiteindelijk werden het cultuur- en bankbedrijf genationaliseerd en gingen deze onderdelen voor de NHM verloren. Bij het binnenlandse bedrijf geeft hij een schets van het effectenbedrijf, de binnenlandse kredietverlening en de innovaties op het gebied van de middellange kredietverlening, de deelnemingen waaronder de participatie in vliegtuigbouwer Fokker, en de creditgelden en de grote depositanten. Zijn conclusie is dat het wegvallen van het bedrijf in Indonesië het belangrijkste fusiemotief voor de NHM was. Hierdoor ging de grootste winstmaker verloren waardoor de rentabiliteit onder druk kwam te staan. Een tweede motief was het belangrijker worden van de spaargelden voor de funding van de kredietverlening. Hiervoor was een goed gespreid kantorennetwerk in Nederland noodzakelijk. Van de vier grote banken had de NHM het kleinste netwerk. Door met een andere bank te fuseren, verwachtte de NHM deze problemen te kunnen oplossen.

In het slothoofdstuk beschrijft Van der Werf de fusieonderhandelingen tussen de NHM en de Twentsche Bank in 1959, 1961-1962 en 1964 en die tussen de NHM en de Amsterdamsche Bank in 1963-1964. De zakelijke noodzaak voor de fusie en de persoonlijke belangenstrijd tussen de directieleden botsten hierbij regelmatig. Uiteindelijk fuseerden NHM en Twentsche Bank tot ABN en de twee overblijvers Amsterdamsche Bank en Rotterdamsche Bank gingen op in de nieuwe Amro Bank.

Eveneens in 1999 verscheen ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van ABN AMRO het boek *Wereldwijd bankieren* over de geschiedenis van deze bank en haar voorgangers in de periode 1824-1999.¹⁰ Deze bundel is voor het grootste deel samengesteld op basis van bestaande literatuur. Alleen de auteurs van de hoofdstukken 1 (Jonker) en 4 (Uittenbogaard en Van Zanden) hebben voor hun tijdvakken wel archieven geraadpleegd.

Jonker beschrijft in het eerste hoofdstuk, de periode 1813-1870, de economische situatie in Nederland na de Franse overheersing en de bedoeling van koning Willem I met de oprichting van de NHM in 1824 in Den Haag. Dit handelsbedrijf moest de economie weer nieuw leven inblazen. Er zou handel

moeten worden gedreven met alle continenten, de internationale stapelmarkt zou moeten worden hersteld en het bedrijf zou zich ook bezig moeten houden met financieringsdiensten. Deze opzet bleek te ambitieus en was niet succesvol. Daarom concentreerde de NHM zich na deze moeilijke beginjaren op Nederlands-Indië.

Na de Belgische afscheiding verhuisde de NHM van Den Haag naar Amsterdam. Doordat de onderneming door de staat in 1830 werd ingeschakeld bij het Cultuurstelsel vormden de hiermee verdiende commissies de grootste bijdrage in de winst. De NHM trad hierbij op als commissionair van het gouvernement: opslag van producten bij de Factorij, transport naar Nederland op door de NHM gecharterde schepen en vervolgens veilingen in Nederland. De NHM financierde dit hele traject. Daarnaast trad de NHM op als financier voor de staat, de Twentse textielindustrie, Indische suikerplanters en Amsterdamse suikerraffinadeurs. Door haar grote kapitaal had de NHM ook een flink aandeel bij de financiering van de export van producten naar Nederlands-Indië.

De omvang en schaal van werkzaamheden stelde de NHM in staat haar handelstechnieken en -voorwaarden in Nederland als uniforme standaarden ingang te doen vinden (celen, suikerstandaard, eigendomsmerk van de NHM op katoen, de zogenoemde tjaps).

In deze periode domineerden de kleine kassiers en commissionairshuizen het Nederlandse financiële toneel. Pas door de oprichting van de Twentsche Bankvereniging in 1861, de Rotterdamsche Bank en de Nederlandsch-Indische Handelsbank in 1863 en de Amsterdamsche Bank in 1871 zou dit toneel zich flink wijzigen.

Vanaf 1860 ontstond er een meer liberaal klimaat in Nederland, zodat allerlei economische belemmeringen uit de weg werden geruimd. Dit gebeurde onder andere ook in de handel met Nederlands-Indië waar de NHM geleidelijk haar monopolie verloor ten gunste van het vrije ondernemerschap. Dit vormde de aanleiding voor de koerswijziging rond 1880.

In hoofdstuk 2, de periode 1870-1914, van *Wereldwijd bankieren* beschrijft Barendregt dat door de geleidelijke opheffing van het Cultuurstelsel en de liberalisering van het handelsverkeer de winstbronnen van de NHM begonnen op te drogen. De handel voor eigen rekening werd daarom weer opgepakt en de onderneming ging in Nederlands-Indië consignatiecontracten aan met cultuurondernemingen en participeerde zelfs in sommige ondernemingen. De pogingen om vaste voet in Japan en de Verenigde Staten te krijgen, mislukten. De commissarissen wilden daarom een koerswijziging; het beoefenen van het bankbedrijf. Dit moeizame overgangsproces vond plaats in de jaren 1874-1884.

De start van het bankbedrijf vond in Nederlands-Indië plaats, maar ook het hoofdkantoor was actief in het emissiebedrijf. In 1903 stelde het bedrijf in Nederland zich open voor het plaatsen van deposito's. De bank was hierin bijzonder succesvol. De auteur constateert dat de NHM door haar grote beleggingsportefeuille het karakter van een *crédit mobilier* vertoonde.

De NHM werd in 1884 veel minder hard getroffen door de Suikercrisis dan haar concurrentie. De bank had in de jaren daarvoor haar belangen in deze sector belangrijk teruggebracht. In diverse steunsyndicaten, om in problemen geraakte bedrijven te redden, participeerde de NHM. Doordat de concurrentie in Indië tijdelijk was uitgeschakeld, kreeg de NHM hier de wind in de rug. Na 1900 werden er ook vestigingen in andere Aziatische landen geopend. Zowel in Nederlands-Indië als in Nederland is na 1900 een forse groei in de kredietverlening te constateren.

Het derde hoofdstuk van *Wereldwijd bankieren* beslaat de periode 1914-1950. De Jager beschrijft hier het daadkrachtige optreden van NHM-president Van Aalst bij de vorming van een steunsyndicaat na de sluiting van de Effectenbeurs na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Van Aalst speelde ook een belangrijke rol in de oorlogsjaren als voorzitter van de Nederlandsche Overzeese Trustmaatschappij. Dit lichaam was opgericht om de Nederlandse overzeese aanvoer enigszins in stand te houden na het instellen van de geallieerde blokkade. Vanaf 1911 vond in Nederland een proces van bankconcentratie plaats, in gang gezet door de Rotterdamsche Bankvereniging (Robaver). Alle grote banken breidden vervolgens ook hun netwerk uit, behalve de NHM. De enige zet van deze bank was de samenwerking vanaf 1916 met de Geldersche Credietvereniging (GCV). Pas in 1936 werd deze bank volledig overgenomen. In Nederlands-Indië en Azië werd het aantal vestigingen wel uitgebreid. De NHM was samen met de Robaver in de jaren twintig actief in diverse Duits-Nederlandse accepthuizen. In deze jaren ontstond ook de samenwerking op emissiegebied met bankier Mannheimer van Mendelssohn & Co. Na de crash op de Effectenbeurs van New York in 1929 daalden wereldwijd de grondstofprijzen. De NHM kwam hierdoor in de problemen omdat er in de vroege jaren dertig grote verliezen werden geleden in het Indische cultuurbedrijf. Er volgde een grote reorganisatie in 1934 waarbij driekwart van het kapitaal werd afgestempeld. Kort daarvoor was Van Aalst al afgetreden. Enkele jaren later, in 1939, leed de NHM een groot verlies en imagoschade door het faillissement van Mendelssohn & Co. De opvolger van Van Aalst, Crena de Jongh, werd hiervoor verantwoordelijk gehouden en moest vertrekken.

Na de Duitse inval werd de statutaire zetel van de NHM naar Batavia ver-

plaatsten, later naar Paramaribo. Tijdens de bezettingsjaren daalden alle activiteiten bij de Nederlandse banken naar een bedenkelijk laag peil. De post debiteuren slonk, terwijl de post crediteuren fors toenam. De post schatkistpapier was de enige om in te beleggen.

Uittenbogaard en Van Zanden zijn de auteurs van hoofdstuk 4, de periode 1950-1990.

In 1949 werd de onafhankelijkheid van Indonesië door Nederland erkend. De auteurs schetsen dat dit in de jaren vijftig grote gevolgen had voor het bank- en cultuurbedrijf van de NHM. Uiteindelijk werd het cultuurbedrijf in 1959 genationaliseerd, hetzelfde gebeurde met het bankbedrijf in 1960. De NHM had daarom al vanaf 1945 pogingen gedaan zich elders in de wereld te vestigen, om een mogelijk verlies van het Indonesische bedrijf te kunnen compenseren. Dat verliep tamelijk moeizaam en was in eerste instantie niet echt succesvol. Ook het binnenlandse netwerk werd uitgebreid. Na de nationalisatie in Indonesië ging de NHM in Nederland op zoek naar een fusiepartner. Er volgden fusiesprekken met de Twentsche Bank en Amsterdamsche Bank. Uiteindelijk na moeizame onderhandelingen viel in 1964 de keuze op de Twentsche Bank. In feite werd de Twentsche Bank overgenomen, naar buiten heette het een fusie. De nieuwe bank ging in oktober 1964 van start onder de naam Algemene Bank Nederland (ABN).

In 2003 werd de studie van Van Tielhof over de rechtsvoorgangers van ABN AMRO ten tijde van de Tweede Wereldoorlog gepubliceerd.¹⁴ Het boek gaat niet over de bedrijfseconomische facetten van de banken in deze periode, maar over de rol van de banken in samenhang met de jodenvervolgingen, het verzet en het rechtsherstel.

Duidelijk wordt dat de NHM, maar ook de Nederlandsch-Indische Handelsbank, weinig joods personeel en weinig joodse klandizie hadden. In het kader van de economische *Verflechtung* met Duitse bedrijven werd de NHM door het ministerie van Economische Zaken in Berlijn gekoppeld aan de Dresdner Bank. Door gebrek aan interesse van NHM-zijde kwam hiervan niks terecht; de Dresdner Bank verwierf door de confiscatie van aandelen uit joods bezit wel een flinke partij aandelen NHM.

De Nederlands-Indische banken waren bij de Duitse bezetter niet populair. Zij hadden na de Duitse inval hun zetels naar Batavia verplaatst en dreigden onder andere hierdoor regelmatig onder beheer te worden gesteld.

Zoals alle banken raakte ook de NHM betrokken bij de handel in effecten

afkomstig uit joods bezit; alle banken hadden bij deze onteigening meege- werkt. De NHM had zelf op de Effectenbeurs eigen aandelen uit dit geroofde bezit opgekocht.

In 1942 werd een aantal directieleden van de NHM door de Duitsers gegij- zeld. In het jaar daarop, in 1943, moest de NHM haar hoofdkantoor verlaten nadat het door een Duitse instantie was gevorderd. De grote banken, behalve de Robaver, verleenden alle ondersteuning aan de onderduikorganisatie Nati- onaal Steunfonds.

Na de oorlog vond er een zuivering onder het personeel plaats, waarbij een aantal pro-Duitse personeelsleden werd ontslagen. Ook de directies van de Amsterdamsche Bank, Twentsche Bank en NHM moesten zich voor hun func- tioneren tijdens de oorlog verantwoorden voor de Zuiveringsraad. Het vonnis dat in 1948 werd uitgesproken tegen president Heldring en directeur Collot d'Escury was bijzonder mild.

Het onderzoek van Korthals Altes over de geschiedenis van de Nederlandsch- Indische Handelsbank/Nationale Handelsbank (NIHB) verscheen in 2004.¹² De studie is gebaseerd op de notulen van de directievergaderingen.

De bank is ontstaan vanuit de *crédit mobilier-gedachte*, begonnen in Frankrijk. De NIHB werd in 1863 opgericht door de Algemeene Maatschappij voor Handel en Nijverheid met het doel het beoefenen van het bankbedrijf in Nederlands-Indië. In negen hoofdstukken beschrijft de auteur chronologisch het begin van de bank in Batavia en de verbreding van activiteiten met het cul- tuurbedrijf. Na jaren van groei kwam de onderneming in 1884 in zwaar weer door de zogenoemde Suiker crisis. Omdat het bedrijf dreigde te kapseizen, werd besloten om het cultuurbedrijf los te maken van de bank en onder te brengen in een aparte dochteronderneming, de Nederlandsch-Indische Land- bouw Maatschappij (NILM). Jarenlang was deze dochter verantwoordelijk voor het grootste deel van de winst van de NIHB. Vanaf 1900 volgde een gesta- ge uitbreiding van het kantorennet in Nederlands-Indië en Azië. In 1921 ging debiteur Oliefabriek Insulinde failliet. Hierbij leed de NIHB een verlies van f35 miljoen; door de grote reserves kwam de bank echter niet in problemen. Vanaf de jaren twintig werden de kredietverlening en het emissiebedrijf in Nederland belangrijker. De crisis in de cultures in de jaren dertig zorgde er- voor dat de bank een aantal jaren het dividend passeerde en door de verliezen bij dochter NILM moest in 1935 het gestorte kapitaal van de NIHB met 40% wor- den verminderd. Na de Tweede Wereldoorlog proclameerde Sukarno de onaf- hankelijkheid van Indonesië. Hierdoor stagneerde het bank- en cultuurbe-